

О. Перехрест (Черкаси)

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Одним із джерел накопичення державою коштів на воєнні потреби, а після вигнання окупантів — на відбудову промисловості та міст, стало перекачування їх із села через систему податків. Як і в довоєнні роки, у доокупаційний і післяокупаційний періоди війни селяни платили державі як грошима (податки), так і натурою (обов'язкові поставки). Це рівною мірою стосувалася як колгоспів, так і окремих селянських дворів. Різниця полягала лише в тому, що для колгоспу існував один пакет зобов'язань, для селянського двору — інший.

У 1939–1941 рр. основними податками, які платили селяни грошима, були такі: сільськогосподарський податок, податок на потреби житлового та культурно-побутового будівництва (культжитлозбір) і місцеві податки (самообкладання). Якщо до 1939 р. система сільгосподатку базувалася на засадах твердих ставок з кожного селянського двору без урахування прибутку від підсобного особистого господарства, то у 1939 р. з метою збільшення сільгосподатку було запроваджено прогресивну ставку, котра могла сягати 15% від прибутку з присадибної ділянки. Оподатковуваний прибуток визначався, виходячи з затверджених норм прибутковості по окремих культурах і видах худоби, вирахованими за цінами, що склалися на колгоспних базарах у 1937–1938 рр. Встановлені норми оподаткованого прибутку з одного гектара посіву або однієї голови худоби в середньому по СРСР були такими: посіви сільськогосподарських культур — 2378 крб, у т. ч.: зернових культур — 707 крб, картоплі — 2603 крб, овочів 3915 крб; корови — 912 крб, вівці та кози — 80 крб, свині — 323 крб¹. Для наближення норм до фактичних прибутків вони диференціювалися по союзних республіках з урахуванням урожайності окремих культур, продуктивності худоби і базарних цін на сільгосппродукцію. У свою чергу раднарками союзних республік мали право здійснювати подальшу диференціацію норм у залежності від економічних умов по краях і областях, а край(обл)виконкоми — по районах у межах 30% у бік збільшення або зменшення середніх норм по республіці або областях.

З метою стимулювання виконання планів посіву оподаткований прибуток визначався не за фактичною площею, а за плановою. Норми прибутковості, за якими вираховувався оподатковуваний прибуток, устанавлювалися без урахування прибутків, одержаних від продажу сільськогосподарських продуктів за підвищеними ринковими цінами.

Розміри податку на господарства колгоспників встановлювалися за наступною шкалою ставок:

Розмір оподаткованого прибутку господарства за рік	Розмір податку на господарство
До 700 крб	50 крб
Від 700 до 1000 крб	50 крб + 8 коп. з кожного карбованця понад 700 крб
Від 1000 до 2000 крб	74 крб + 9 коп. з кожного карбованця понад 1000 крб
Від 2000 до 3000 крб	164 крб + 11 коп. з кожного карбованця понад 2000 крб
Від 3000 до 4000 крб	274 крб + 13 коп. з кожного карбованця понад 3000 крб
Понад 4000 крб	404 крб + 15 коп. з кожного карбованця понад 4000 крб

Таким чином рівень прогресії оподаткування коливався від 7,1% за прибутку до 700 крб до 10,1% за прибутку в 4000 крб. Нарахована на селянське господарство сума податку збільшувалася на 20%, якщо окремі працездатні члени сім'ї не були членами колгоспу, робітниками чи службовцями².

Для одноосібних селянських господарств встановлювався дещо інший рівень оподаткування. До оподаткованого прибутку цих господарств крім нормативного прибутку включалися також суми, одержані від продажу сільськогосподарських продуктів на колгоспних базарах. Поряд з цим для одноосібників запроваджувалася особлива шкала оподаткування з дещо підвищеною прогресією, а саме: від 11% за прибутку до 1000 крб до 22,5% за прибутку в 6000 крб. А з усіх сум понад 6000 крб податком вилучалися 45%.

Господарства робітників і службовців, які проживали у сільській місцевості й одержували прибутки від сільського господарства, оподатковувалися нарівні з господарствами колгоспниками за умови, що за наймом працював не лише глава сім'ї, а й усі інші працездатні його члени (окрім домашньої господарки) і якщо кількість худоби в господарстві не перевищувала норми, встановлені статутом сільськогосподарської артілі для колгоспників. У разі недотримання цих умов робітники і службовці за їхніми прибутками від сільського господарства оподатковувалися на однакових підставах з одноосібними селянськими господарствами.

У передвоєнному 1940 р. сільськогосподарський податок на одне господарство колгоспників у середньому становив 81 крб, господарство робітників і службовців сплачувало 60 крб, одноосібне селянське господарство — 120 крб. Від податку повністю звільнялися колгоспники та одноосібники похилого віку, інваліди війни та праці, сім'ї червоноармійців, а знижки з нарахованої суми податку надавалися багатодітним сім'ям та господарствам, які постраждали від стихійного лиха та ін³.

Податок на потреби житлового та культурно-побутового будівництва з господарств колгоспників становив від 5 до 40 крб. При цьому господарства, які не мали неусуспішених джерел прибутку сплачували від 5 до 10 крб, а ті, що мали джерела прибутку — від 10 до 40 крб. Розміри цього податку для одноосібників повинні були на 25% перевищувати ставки, встановлені для колгоспників. З нарахованої суми податку надавалися знижки на непрацездатних членів господарств колгоспників і трудових одноосібників за наявності трьох непрацездатних у розмірі 20%, при чотирьох — 30%, а при п'яти й більше — 40%. Від сплати податку повністю звільнялися господарства колгоспників, які мали у своєму складі військовослужбовців, інвалідів війни та праці, а також орденоносців. Господарства одноосібників, що мали у своєму складі вказаних осіб, звільнялися від податку лише за умови, якщо вони звільнялися від сільгосподатку. У протилежному випадку вони одержували знижку в розмірі 20%, а за відсутності працездатних у господарстві — 40% із суми податку.

На зазначених вище засадах у передвоєнний період здійснювалося державне оподаткування й сільського населення в Україні.

Спеціальний державний податок сплачували одноосібні господарства, які мали коней віком від трьох років і старше. Розміри податку на одного коня в Українській РСР коливалися від 400 до 500 крб, а за кожного наступного коня — від 700 до 800 крб⁴.

З початком війни система оподаткування зазнала суттєвих змін. Село було одним із найважливіших джерел збільшення надходжень до воєнного бюджету. Спочатку в 1941 р. запроваджувалася 100 процентна надбавка до сільськогосподарського та прибуткового податків. Однак, цього в умовах війни виявилось замало. Це й зумовило в подальшому перебудову діючої системи оподаткування сільського населення, адже вона не могла забезпечити значне зростання надходжень коштів до бюджету. Перешкоду для цього керівництво країни

вбачало у тому, що, по-перше, розмір сільгосподатку залежав від прибутку селянського господарства, зростання якого взагалі, а тим більше в умовах війни, було проблематичним; по-друге, від сплати податку звільнялася значна частина населення, особливо сімей військовослужбовців, інвалідів війни і т. д. (у 1940 р. від сільгосподатку звільнялося понад 30% господарств колгоспників, робітників, службовців та одноосібників⁵, а в умовах війни їхня кількість мала постійно збільшуватися, що теж призвело б до значного зменшення податкових надходжень до бюджету); по-третє (і це було найважливішим чинником, який зумовив суттєву перебудову довоєнної системи оподаткування сільського населення), розмір податку на господарства визначався за наявністю оподатковуваних об'єктів у господарстві без урахування кількості непрацюючих членів сім'ї. Ще одним важливим чинником, який обумовив проведення податкової реформи стало те, що воєнні умови спричинили зростання цін на сільськогосподарську продукцію й відповідного накопичення грошової маси у селі, яка через гостру нестачу товарів не могла бути реалізована. Неминучим наслідком такого стану було скорочення завезення продуктів на базар, з одного боку, й розвиток натуральних форм обміну — з іншого. Керівництво держави було стурбоване загрозою стабільності карбованця й вважало, що податкова система повинна сприяти збільшенню попиту на гроші й активізувати притік сільськогосподарської продукції на колгоспні ринки.

Зазначені проблеми держава певною мірою розв'язала, ввівши в дію Указ Президії Верховної Ради СРСР від 29 грудня від 1941 р. «Про воєнний податок». З його реалізацією була відмінена 100-процентна надбавка до сільськогосподарського та прибуткового податків. В основу воєнного податку було покладено принцип подушного обкладання, що значно розширило контингент платників насамперед у сільській місцевості головними чином за рахунок осіб, які раніше не були платниками податку. До таких осіб відносилися непрацюючі за наймом працездатні члени сімей колгоспників та інших категорій сільських мешканців. Воєнний податок відрізнявся від діючих податків тим, що його розміри збільшувалися на 50 % для тих громадян, які за віком підлягали мобілізації до армії, але з якихось причин не були призвані. Колгоспники та одноосібники сплачували воєнний податок у розмірі від 150 до 600 крб у рік з кожного члена господарства⁶. Ставки податку диференціювалися по областях, районах, а в окремих випадках навіть по населених пунктах у залежності від розмірів прибутку колгоспного двору в даній місцевості, що зумовлювалося, головним чином, різним рівнем цін на сільгоспродукти та іншими особливостями регіонів. Диференціація ставок воєнного податку надавала йому прибуткового характеру й наближала його до сільськогосподарського податку, який збирався з селянського господарства загалом.

Основним критерієм диференціації ставок воєнного податку по регіонах був розмір натуральних і грошових прибутків колгоспників, одержаних у середньому на один колгоспний двір не лише від особистого підсобного господарства, а й від колективного господарства. Розміри прибутків колгоспників фінансові органи визначили на основі матеріалів Наркомату сільського господарства про виплати і видатки колгоспникам по трудових днях, даних статичних органів про урожайність, валові збори на присадибних ділянках, товарності господарств колгоспників та рівень цін на сільськогосподарську продукцію на колгоспних базарах. Ураховувалася також близькість базарів, транспортні умови в даній місцевості та інші чинники. За встановленою для районів та сільських населених пунктів ставкою сплачували податок також і непрацюючі за наймом члени сімей сільських платників податку. За діючою граничною річною сумою податку визначалась у 2700 крб для осіб непризового віку і 4050 крб — для осіб призовного віку⁷.

У межах України воєнний податок запроваджувався в неокупованих східних районах у першій половині 1942 р. й відновлювався в післяокупаційний період у міру визволення регіонів республіки. Раднарком УРСР своєю постановою від 30 березня 1943 р. «Про ставки воєнного податку з колгоспників та одноосібників у Ворошиловградській та Харківській областях на 1943 р.» встановив на 1943 р. середньообласні ставки воєнного податку з колгоспників та одноосібників, зокрема, у Ворошиловградській області — 350 крб, Харківській — 300 крб. При цьому облвиконкоми одержали право встановлювати ставки податку для окремих районів у межах від 150 крб до 600 крб залежно від економічного стану району і виходячи з середньообласної ставки, а також знижувати ставку податку, встановлену для певного району та окремих населених пунктів у залежності від їхнього економічного стану, відстані до ринків збуту й розміру ринкових прибутків від продажу сільгосппродуктів, та зовсім звільняти від сплати воєнного податку населення найбільш постраждалих від окупації населених пунктів⁸.

Постановою Раднаркому УРСР від 15 лютого 1944 р. середньо обласні ставки воєнного податку з колгоспників та одноосібників на 1944 р. були встановлені в таких розмірах: по Ворошиловградській області — 320 крб, Харківській — 300 крб, Чернігівській, Сумській, Полтавській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Кіровоградській — 260 крб, Запорозькій, Сталінській, Дніпропетровській, Київській, Житомирській, Миколаївській — 240 крб, Волинській, Ровенській — 220 крб. Виходячи із середньообласних ставок облвиконкоми встановлювали ставки податку для окремих районів з урахуванням їхнього економічного стану в межах визначених мінімальних і максимальних розмірів ставок податку⁹.

Ще одним фіскальним зобов'язанням, яке в період війни сплачувала значна частина селян, став податок на неодружених, одиноких та малосімейних громадян. Вперше цей податок було введено у 1941 р. для неодружених, одиноких та бездітних чоловіків у віці від 20 до 50 років і жінок у віці 20–45 років. А в 1944 р. контингент платників цього податку розширювався за рахунок малосімейних громадян, котрі мали одну і дві дитини¹⁰. До речі, для багатьох молодих сімей в українських селах таке рішення було незрозумілим, адже до зазначеного віку вони не могли мати трьох і більше дітей, про що заявляли представникам влади¹¹.

Цей податок держава запровадила з метою компенсації постійно зростаючих у період війни витрат на допомогу одиноким і багатодітним матерям на утримання та виховання дітей. На відміну від інших державних податків з населення цей податок відрізнявся тим, що головним критерієм для визначення його об'єктів вважався не прибуток, а вік та сімейний стан, що надавало йому подушного характеру. Колгоспники та інші громадяни, які були платниками сільськогосподарського податку, незалежно від розміру прибутку сплачували цей податок за наступними ставками: бездітні — 150 крб, ті, хто мав одну дитину — 50 крб, ті, хто мав дві дитини — 25 крб. Від податку повністю звільнялися наступні категорії сільських жителів: жінки, які одержували допомогу від держави на утримання дітей незалежно від їхньої кількості, громадяни, у яких діти загинули на фронтах війни, дружини солдат та молодшого командного складу Червоної армії¹².

Запровадженням воєнного податку та податку на нежонатих, одиноких та малосімейних громадян не обмежувалися фіскальні заходи військового часу. Серйозні зміни були внесені й у діючі податки. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 червня 1943 р. було внесено зміни до закону про сільськогосподарський податок. Ними держава намагалася упорядкувати оподаткування колгоспників та одноосібників шляхом ліквідації невідповідності, що існувала

на цей час між зростаючими прибутками від продажу продуктів на базарі (у зв'язку зі збільшенням цін) і податковим обкладанням. У 1942 р. у середньому по СРСР фактичний прибуток селянського господарства з одного гектара посіву сільськогосподарських культур у порівнянні зі встановленими в 1939 р. нормами прибутковості збільшився майже в 6,9 разів і становив 16 326 крб, у т. ч. по зернових культурах — у 6,8 разів і становив 4794 крб, по картоплі — більше, ніж у 6,2 разів і становив 16 202 крб, по овочам — більше ніж 8,2 разів і становив 32 255 крб. Прибуток від корови збільшився у 5,6 рази і становив 16 326 крб, від вівці та кози — 9,5 рази і становив 757 крб, від свині — у 13,8 рази і становив 4453 крб. Загалом фактичний прибуток перевищував діючі в 1942 р. норми прибутковості в 7–10 разів, а по окремих союзних республіках — в 10–15 разів¹³. У деяких регіонах СРСР номінальні прибутки вирости навіть у 15–20 разів¹⁴. Водночас ставки оподаткування залишалися на рівні 1939 р. Оподатковуваний прибуток до фактичного прибутку складав по зернових культурах — 14,8%, по картоплі — 16,1%, овочах — 12,1%, корові — 17,8%, вівці та козі — 10,6%, свині — 7,3%.

У цій ситуації держава пішла на збільшення розмірів ставок податку збільшивши норми прибутковості селянських господарств у середньому по СРСР приблизно в 3–4 рази¹⁵. У результаті відповідно збільшилися й розміри ставок податку. Разом зі збільшенням норм прибутковості шкала обкладання була продовжена з 4 тис. крб до 10 тис. крб річного прибутку, унаслідок чого сума податку з селянських господарств, які мали більш високі прибутки від свого господарства, збільшилася.

Водночас зміни до закону передбачали більш глибоку диференціацію норм прибутковості селянських господарств для обкладання їх податком у залежності від економічних особливостей областей, районів та населених пунктів. З цією метою раднарками республік та облвиконками одержали право змінювати середні норми: республіканські — для окремих областей, а обласні — для окремих районів та населених пунктів на 30% у сторону зменшення або збільшення. Цим правом користувалися, зокрема, Раднарком УРСР та облвиконками, встановлюючи зменшені норми оподаткування для областей, районів та населених пунктів, які особливо постраждали внаслідок війни та окупації.

У післяокупаційний період у республіці значно зросла кількість господарств, які користувалися пільгами по сільськогосподарському податку. Основні пільги надавалися сім'ям військовослужбовців та інвалідам війнам, громадянам похилого віку, у господарствах яких не було працездатних членів сім'ї. Так, лише сім'ям військовослужбовців упродовж січня — вересня 1944 р. було надано пільг на суму 158 млн. крб¹⁶.

У зв'язку з запровадженням воєнного податку та переглядом норм прибутковості по сільськогосподарському податку відпала необхідність у культжитлозборі як самостійному податковому платежі й з другої половини 1943 р. він був відмінений для сільського населення.

Із інших державних податків мешканці українського села сплачували тільки податок на коней в одноосібних господарствах. Причому на західні області УРСР цей податок не поширювався. А з комплексу місцевих податків селяни сплачували разовий збір на базарах при продажі продуктів свого підсобного господарства, речей власного виробництва та особистих речей. Ставки разового збору встановлювалися для окремих регіонів у залежності від цін на продукти, що склалися на базарі, від постачання товарів та інших економічних показників. У період війни ставки разового збору були значно підвищені у зв'язку з різким зростанням на базарах цін на сільськогосподарську продукцію. Із одержаних від разового збору сум 90% надходили у відповідні місцеві бюджети¹⁷.

Одним із елементів податкового пресу на селянство стало самообкладання. І хоча воно декларувалося як форма добровільної участі сільського населення у господарсько-культурному будівництві на селі, насправді ж, отримавши правове оформлення, стало обов'язковою формою оподаткування. Відмінністю від державних податків було лише те, що рішення про проведення самообкладання та його цілі ухвалювалися на загальних зборах більшістю мешканців села. Розміри самообкладання обмежувалися на державному рівні такими ставками: для господарств колгоспників і постійно проживаючих у сільських місцевостях робітників, службовців, кооперованих кустарів та ремісників — не більше 20 крб; для одноосібних господарств та господарств інших некооперованих категорій сільських мешканців у залежності від володіння земельною ділянкою та робочою худобою — від 40 до 75 крб.

Одержані шляхом самообкладання кошти дозволялось використовувати лише на прокладання та ремонт доріг; на будівництво та ремонт шкіл, житла для педагогічного персоналу; мостів, криниць, лазень; на громадські протипожежні заходи; на ремонт лікарень, хат-читалень та інших культурних закладів. За спеціальним рішенням уряду в роки війни 75% коштів самообкладання направлялося на покриття навчальних та господарських витрат шкіл, які перебували на сільському бюджеті¹⁸.

На визволених від нацистських окупантів територіях України застосовувався особливий порядок оподаткування. Так, зокрема, згідно наданих РНК СРСР прав РНК УРСР 30 березня 1943 р. своєю постановою «Про проведення в 1943 р. державних і місцевих податків і зборів у містах і районах Ворошиловградської та Харківської областей» скасував з населення звільнених від окупантів районів недоїмки за попередні роки по всіх державних і місцевих податках і зборах. Облвиконкомам надавалося право звільняти повністю або частково від сплати в 1943 р. всіх або окремих державних та місцевих податків і зборів з населення в окремих населених пунктах, які найбільше потерпіли від окупації. У 1943 р. від сплати всіх державних і місцевих податків та зборів були звільнені члени сімей (господарства) військовослужбовців, партизан, і громадян, які загинули або пропали безвісті під час окупації, якщо в сім'ї (господарстві) не залишилося працездатних, а також громадян, у яких під час окупації було повністю знищено господарство. Пільги не надавалися вище названим категоріям, якщо спецслужби мали дані про їхню компрометуючу поведінку під час окупації. Облвиконкоми мали право на додаток до пільг, передбачених чинним законодавством, знижувати державні й місцеві податки і збори в межах до 50% громадянам, що потерпіли від окупації, залежно від розміру завданих їм збитків. Оподаткування тих категорій населення, які повинні були сплачувати податки повністю або на пільгових умовах, здійснювалося лише через місяць після звільнення від окупації¹⁹. У подальшому зазначені пільги поширювалися на сільське населення звільнених від окупантів інших регіонів України.

Із наведених вище нормативних ставок податків випливає, що сумарне податкове навантаження для окремих категорій сільських мешканців України було різним. Різним воно було й для селянських господарств у межах окремих категорій. Чи було воно посилюючим в умовах воєнного лихоліття й, особливо, після руйнівного окупаційного періоду для знедоленого селянства? Якщо виходити з базарних цін на сільгоспродукцію у великих містах, то, на перший погляд, відповідь може бути позитивною. Візьмемо, наприклад, базарні ціни на окремі види сільськогосподарських продуктів в обласних центрах Центральної України, що наведені у поданій нижче таблиці.

Базарні ціни на окремі види сільськогосподарської продукції в обласних центрах Центральної України (в крб)²⁰

Вид продзкції	Київ			Полтава			Вінниця			Кіровоград		
	25.05. 1941	Післ визволенн	25.05. 1944	25.05. 1941	Післ визволенн	25.05. 1944	25.05. 1941	Післ визволенн	25.05. 1944	25.05. 1941	Післ визволенн	25.05. 1944
М'ясо (за кг)	14	200	160	9	210	80	7	—	45	10	90	80
Молоко (за літр)	2	75	25	1,5	40	15	1,5	—	12	1,4	30	12
Масло тваринне (за кг)	21	1110	300	30,0	1000	600	27,5	—	125	27,5	300	200
Олія соняшникова (за літр)	—	650	200	—	500	220	—	—	—	—	250	160
Яйця (за дес.)	5,8	160	58	4,5	115	45	4,5	—	20	3,5	50	40
Пшоно (за кг)	2,7	68	30	1,6	60	30	1	—	0,3	1,5	30	30
Хліб житній (за кг)	—	65	40	—	100	35	—	—	15	—	20	20
Картопля (за кг)	0,6	12	4	0,4	25	6	0,5	—	0,5	0,7	3	2
Капуста (за кг)	3	70	—	1,5	80	—	—	—	20	—	30	30
Буряк (за кг)	0,7	28	20	1,5	75	40	0,5	—	—	0,2	15	15
Цибуля (за кг)	3	100	50	1,5	85	40	4	—	—	5,5	25	25

Для того, щоб розрахуватися з усіма податковими платежами, наприклад, сім'я колгоспника у складі чоловіка, дружини й двох неповнолітніх дітей у 1943 р. повинна була (за підрахунками автора) заплатити 1164 крб, а у 1944 р. — 1214 крб (700 крб на двох дорослих воєнного податку та 50 крб податок з малосімейних, 40 крб — по максимальній ставці на потреби житлового та культурно-побутового будівництва, 424 крб сільськогосподарського податку за максимальною загальносоюзною ставкою). Для порівняння зазначимо, що у 1940 р. загальна сума податків з такої ж сім'ї становила б 141 крб (81 крб — сільськогосподарський податок, 40 крб — за максимальною ставкою податкою на потреби житлового та культурно-побутового будівництва, 20 крб — самообкладання). Для того, щоб розрахуватися з податковими зобов'язаннями колгоспнику необхідно було продати на базарах названих вище обласних центрів:

	У Зравні 1941 р.	Післ визволенн	У Зравні 1944 р.
Картоплі (кг)			
Київ	235	101	303
Полтава	353	49	202
Вінниця	282	—	2 426
Кіровоград	201	404	607
Молока (літрів)			
Київ	70,5	16	49
Полтава	94	30	81
Вінниця	94	—	101
Кіровоград	101	40	102

	У Зравні 1941 р.	Післ визволєнн	У Зравні 1944 р.
Масла тваринного (кг)			
Київ	6,7	1,1	4
Полтава	4,7	1,2	2
Вінниця	5,1	—	9,7
Кіровоград	5,1	4,1	6,1
М'яса (кг)			
Київ	10,1	6,1	7,6
Полтава	15,7	5,8	15,2
Вінниця	20,1	—	27,0
Кіровоград	14,1	13,5	15,2
Яєць (десятьків)			
Київ	24,3	7,6	20,9
Полтава	31,3	10,5	27,0
Вінниця	31,3	—	60,7
Кіровоград	40,3	24,3	30,3

Як видно з наведених даних, можливість одержання в такий спосіб необхідних господарству колгоспника грошей навіть на базарах названих міст була неоднаковою, та й скористатися нею могла обмежена частина колгоспників, переважно з приміських сіл. Подібна ситуація щодо використання селянами можливостей базарів великих міст і промислових центрів була й в інших регіонах України. У невеликих містах ціни на базарах були набагато нижчими, а тим більше на базарах у сільській місцевості. Переважна більшість селян, особливо з віддалених сіл, доставити на базар сільгосппродукцію в умовах відсутності транспортних засобів, весняного та осінньо-зимового бездоріжжя, не мала можливості.

До того ж, держава всіляко обмежувала вільний продаж окремих видів сільгосппродукції. Відбувалося це, як правило, через залучення селян до численних всесоюзних, республіканських та регіональних кампаній у відповідності з поширеним гаслом: «Все для фронту, все для перемоги над ворогом!». Більшість таких кампаній проголошувалися патріотичними рухами, але насправді організовувалися партійними та радянськими органами влади. Так, у другій половині 1943 р. у визволених регіонах України колгоспників масово залучили до продажу державі для забезпечення потреб фронту т. зв. «лишків» хліба, насіння олійних культур, овочів по твердих, а отже низьких заготівельних цінах. Такі кампанії проводилися й у 1944 р.

Поряд з цим застосовувалися й прямі обмежувальні заходи. Так, 22 листопада 1943 р. уряд УРСР, у відповідності з вимогами постанови РНК СРСР «Про заборону торгівлі хлібом до виконання плану хлібозаготівель» (вересень 1943 р.), заборонив не лише колгоспам, а й колгоспникам та одноосібним господарствам (крім прифронтових районів) продаж і обмін зерна, борошна та печеного хліба до виконання ними планів здачі хліба по обов'язкових поставках, у фонд Червоної армії, натуроплати за роботи МТС, а також засипки колгоспами насінневих та мінімальних фуражних фондів. За порушення цієї постанови голів колгоспів та інших посадових осіб притягували до судової відповідальності, а колгоспники та одноосібники, затримані при незаконній торгівлі

хлібом, на перший раз підлягали штрафу в сумі 300 крб, а у повторному випадку — притягувалися до судової відповідальності з конфіскацією продуктів²¹.

Отже, у післявоєнний період проблема накопичення грошей для сплати податків, а на додаток до цього й оплати страхових внесків, була найболючішою для переважної більшості українських селян. Розраховувати на грошову частку від заробленого на трудовні в колгоспах вони не могли, адже колгосп забезпечував грошовий прибуток колгоспних дворів у кращому випадку на рівні менше 10%.

Поряд з податками грошима селяни виконували зобов'язання по поставках сільськогосподарської продукції. Як і колгоспи, вони здавали продукцію не безкоштовно, а за певну винагороду — продаж здійснювався за твердими державними цінами (у декілька, а то й десятки разів нижчими від базарних). Але оскільки здача державі певної частини продукції була обов'язковою й здійснювалася не за договором, а на підставі закону, то ці поставки мали силу і характер податку й були фактично натуральним податком із селянських господарств. Господарства колгоспників та одноосібників зобов'язані були здавати державі за встановленими для областей нормами м'ясо, молоко, яйця, вовну, зернові, картоплю, шкірсировину та деякі інші види сільгосппродукції. До здачі залучалися господарства, які мали посіви зернових; молока та молочних продуктів — які мали корів; шерсті — вівці та кози. Здавати певну кількість м'яса, молока, яєць, шкірсировини зобов'язувалися навіть ті господарства, які не мали ні свиней, ні коров, ні овець, ні домашньої птиці. Шкіри великої рогатої худоби в обов'язковому порядку повинні були здаватися заготівельним організаціям. Допускалася заміна відсутньої продукції іншою за встановленим еквівалентом.

Щодо пільг при виконанні поставок, то їх мали лише сім'ї військовослужбовців, а також непрацездатних колгоспників. На підставі постанови РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 20 грудня 1942 р. «Про часткову заміну в прифронтових районах чинних постанов про поставки державі продукції тваринництва» РНК і ЦК КП(б)У 9 квітня 1943 р. своїм рішенням списали недоїмки минулих років по поставках м'яса, молока, яєць, бринзи-сиру, вовни, шкірсировини, що залишалися на 1 січня 1943 р. за колгоспами, господарствами колгоспників, одноосібників та інших сільських жителів районів, визволених від нацистських окупантів. Водночас цим же рішенням від обов'язкових поставок державі продукції тваринництва на 1943 р. були звільнені колгоспи районів, що зазнали окупації, тоді як господарства колгоспників та одноосібники тих же районів зобов'язувалися здійснювати поставки тваринницької продукції за нормами, що діяли на початок 1941 р.²²

Встановлені норми обов'язкових поставок селянськими господарствами рослинницької продукції з одного гектара збиральної площі були такими: зерна з урожаю 1943 р. у лівобережних районах Дніпропетровської області — для колгоспників від 132 кг до 154 кг, для одноосібників — від 156 до 182 кг; у районах Чернігівської області — від 66 до 121 кг для колгоспників і від 78 до 143 кг для одноосібників; у лівобережних районах Київської області — від 77 до 99 кг для колгоспників і від 99 до 117 кг для одноосібних господарств (за винятком Броварського району, де норми становили відповідно 22 і 26 кг); для більшості правобережних районів Київщини — від 55 до 77 кг для колгоспників і 65 до 91 кг для одноосібних господарств. У Васильківському, Обухівському й Фастівському районах вони були значно більшими — 132 кг для колгоспників і 156 кг для одноосібних господарств. При цьому норми обов'язкових поставок зерна для колгоспників були на 10%, а для одноосібників на 30% більшими за норми обов'язкових поставок колгоспів²³.

Норми здачі картоплі з одного гектара збиральної площі в районах звільнених від окупації після 1 липня 1943 р. у Чернігівській області становили 7 ц для господарств колгоспників і 9,1 ц для господарств одноосібників, Сумській — відповідно 6,6 ц і 7,8 ц, Полтавській — відповідно 5,5 ц і 6,5 ц, Київської — 7 ц, Дніпропетровської — 5 ц, Запорізької — 5 ц, Миколаївської — 4 ц. Процентне співвідношення між нормами поставок з господарств одноосібників та з колгоспів були такими ж, як і по зерну²⁴.

Виконання обов'язкових поставок з більшості селянських сімей унаслідок їхнього тяжкого матеріального становища відбувалося з великими труднощами. Постановою РНК СРСР від 24 листопада 1942 р. «Про відповідальність за невиконання обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі колгоспними дворами й одноосібними господарствами» передбачалося накладання на боржників штрафів і притягання злісних порушників до кримінальної відповідальності. У випадку своєчасного невиконання визначених поставок народний суд за ухвалою районного уповноваженого Наркомату заготівель накладав на боржників штраф у розмірі двократної вартості незданих у належний термін продуктів, вирахованою за ринковою ціною. Винні в неодноразовому невиконанні обов'язкових поставок крім штрафу притягувалися до кримінальної відповідальності. Згідно з затвердженою РНК СРСР інструкцією про порядок застосування постанови уряду від 24 листопада 1942 р. районний уповноважений Наркомзагу, або, за його дорученням, агент по державних поставках, вручали боржнику письмове попередження, у якому наголошувалося, що у випадку невиконання зобов'язань у десятиденний термін справа про стягнення заборгованості буде передана до суду. При цьому для забезпечення стягнення заборгованості здійснювався опис майна боржника. Після рішення суду про стягнення заборгованості народний суддя видавав районному уповноваженому Наркомзагу виконавчий лист для примусового виконання судового рішення²⁵. Але на практиці судові санкції застосовувалися не для всіх боржників, бо інакше необхідно було б засуджувати все село.

В умовах непередбачуваності й, як правило, малих розмірів грошових і натуральних виплат від колгоспів одним із основних джерел засобів існування для селян була присадибна ділянка. Крім незначного грошового заробітку колгосп давав селянину суттєву частину його харчового раціону, насамперед борошна та крупів, які були основним продуктом харчування, третину картоплі. Майже всі м'ясні та молочні продукти, яйця, овочі, дві третини картоплі, які споживалися селянами, забезпечували їм присадибні ділянки. Водночас присадибна ділянка була для селян не лише джерелом продуктів харчування, а й джерелом товарної продукції. Продаючи надлишки (й не лише надлишки) продукції з присадибної ділянки на базарі, селяни, разом з продажем тих же продуктів державі по контракту, одержували понад половину грошей, необхідних їм для сплати податків та страхових внесків, придбання промислових та окремих продовольчих товарів, реманенту та ін. Однак, через невеликі розміри присадибної ділянки (згідно зі Статутом сільськогосподарської артілі у більшості регіонів для колгоспників вона мала розмір 0,25–0,5 га, не рахуючи площі, зайнятої селянською хатою; для селян-одноосібників розмір присадибної ділянки становив до 0,1–0,2 га, а для найманих робітників, проживаючих у селі, максимальна норма визначалася 0,15 га включаючи площу зайняту хатою)²⁶, вирішити нагальні проблеми життєзабезпечення селянського двору та здійснити платежі й поставки державі не було можливості.

Таким чином застосовувана в роки війни податкова політика радянської держави була важким тягарем для переважної більшості українських селян й негативно позначалася на їхньому повсякденному житті, ускладнювала процес ліквідації руйнівних наслідків війни та окупації.

- ¹ *Марьяхин Г. Л.* Очерки истории налогов с населения в СССР. — М., 1964. — С. 209.
- ² Там само. — С. 187, 188.
- ³ Там само. — С. 188, 189, 190.
- ⁴ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. — М., 1945. — С. 154.
- ⁵ *Марьяхин Г. Л.* Очерки истории налогов с населения в СССР. — С. 204, 205.
- ⁶ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. — М., 1945. — С. 179.
- ⁷ *Марьяхин Г. Л.* Очерки истории налогов с населения в СССР. — С. 206.
- ⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії (*далі* — РДАСП). — Ф. 17, оп. 43, спр. 2270, арк. 59; Центральний державний архів вищих органів влади України — (*далі* — ЦДАГО України). — оп. 7, спр. 582, арк. 167.
- ⁹ ЦДАГО України. — оп. 7, спр. 907, арк. 71.
- ¹⁰ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. — С. 177; *Марьяхин Г. Л.* Налоги и сборы с колхозов и населения. — М., 1949. — С. 97.
- ¹¹ РДАСП. — Ф. 17, оп. 88, спр. 351, арк. 15–17.
- ¹² *Марьяхин Г. Л.* Очерки истории налогов с населения в СССР. — С. 209.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ *Арутюнян Ю. В.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. — М., 1963. — С. 336.
- ¹⁵ *Марьяхин Г. Л.* Очерки истории налогов с населения в СССР. — С. 209.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. Р-2, оп. 7, спр. 582, арк. 120.
- ¹⁷ *Марьяхин Г. Л.* Налоги и сборы с колхозов и населения. — С. 124.
- ¹⁸ Там само. — С. 128, 129.
- ¹⁹ РДАСП. — Ф. 17, оп. 43, спр. 2270, арк. 60–61; ЦДАГО України. — Ф. Р-2, оп. 7, спр. 582, арк. 165, 166.
- ²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1243, арк. 121–126.
- ²¹ РДАСП. — Ф. 17, оп. 43, спр. 2272, арк. 206.
- ²² Там само. — Спр. 2270, арк. 69–70.
- ²³ Там само. — Спр. 2272, арк. 103, 105, 138–142, 340.
- ²⁴ Там само. — Арк. 88, 127–128.
- ²⁵ Сборник Постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров Союза ССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. 4-е дополн. изд. — М., 1943. — С. 121–124.
- ²⁶ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: 2-х т. — М., 1967. — Т. 2. — С. 520; 711; *Шесила Ф.* Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. — М., 2001. — С. 387.